

ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԿՈՐԼ. ԹՈԹ

ՀԵՇԿԵԿԱՆ ԺԵՐԺԵՐՈՎԵՑՈՒԹԵԸՆ ՄԱՍԻՆ

Արեւելքի հայող իր գրութիւններով ծանօթ գիտնականը Dr. Karl Roth գնահատական մը նուիրած է Ստրչեգովսկի գործին եւ Հայկական ճարտարապետութեան՝ ի թերթին Byz. Z. 1924, 392 թջ.: Հայ գեղարուեստն ասով կը ստանայ նոր պաշտպան մը, որուն կարծիքը ծանրակշիռ է, որովհետեւ հմտւտ պատմագրի մը կը պատկանի եւ կու գոյ այն քաղաքէն (Քերլին), որ Հայկ. ճարտարապետութեան առաջն եւ մեծագոյն թշնամիները կը պատպարէ:

Որոթ աղատադէմ կը խոստովանի, որ անխոնչ խուզարկութիւններու շնորհիւ արդի մարդկութիւնը ստիպուած է ճանչեալ իր կախումը ունենալը Հին գարերէ այնպիսի կէտերու մէջ, ուր ինք զինքը սիգորէն վարպետ եւ հոգեւոր հայրեր կը կարծէր: Հարկաւ գժուար է սիրայօժար գլուխ ծոել հետազօտութեան այն արդինքներուն առաջին, որոնք կը հակառակին ընտանի գարձած տեսութիւններու: Եւրոպացի խուզարկուներ ու մասնագէտներ յաճախ անձուկ հորիզոն մը ունին իրենց առջեւ: Սակայն այդ հորիզոնը անպատճառ լնդլայնել կը պահանջն իրողութիւնները՝ թէ պատմական, թէ քաղաքակրթական եւ թէ գեղարուեստական տեսակէտէ: Ընդլայնումի պէտքն ամենէն աւելի զգացի, երբ կ'աշխատէի Հայոց Պատմութեանս վրայ: Զգացի միշտ սաստկացող ուժգնութեամբ, որ մեր պատմագրութեան եւ մասնաւորապէս գեղարուեստի պատմութեան սահմանները ինչ կէտերու մէջ շատ անձուկ էին: ո

Արեւմուտք Արեւելքէ շատ աւելի բան տուած է, քան որ սովոր էինք ցայժմ ընդունիլ: Ստրչեգովսկիի անժխտելի արդիւնքով՝ գէպի Արեւելք տանող ուղիները լոյս հանուած են փլատակներու տակէն: Այդ ուղիներու վրայ հարկ էր ընթանալ յամառ յարտեւութեամբ առանց վախնալու յայտնուող ճշմարտութիւններէ, որոնք Հին կարծիքներ վերիվայր պիտի շրջէին: Ստրչեգովսկի ինքը եղաւ առաջն հետական հետախոյը: Իր գլուխ գործոցն է Հայկական ճարտարապետութիւնը, պատկա-

ռելի երկը, որ Շնաաղէէ ի վեր տիրող հիմնական վարդապետութիւններ կը տապալէ: Միւշեւ հիմայ Հռոմ կը համարուէր՝ Արեւմուտքի գեղարուեստին ծնողը, իսկ Բիւղանգիսն՝ Արեւելքի: Բայց այժմ գիտենք, որ Հայերը եղած են Արեւելքան արուեստի մը միշնորդողները արուեստի մը՝ որ ծլեցաւ ծաղկեցաւ նաև յիւրեւմուտք՝ Բրունելլեաքի, Ալբերտի, Աէնարդոյի եւ Բրամանդէի ստեղծագործութիւններուն մէջ:

Հայը եւ ամեն բան, ինչ որ Հայկական է, Եւրոպացիններուն մինչեւ այսօր բոլորովին անձանօթ մնացած է: Հայը անոնց մօտ քանի մը, եւ այն շատ սակաւաթիւ գիտնականներու գրասենեակներուն մէջ կ'ապրի: Ընդհանրապէս կը նկատուէր նա իբր բարբարոս մը, որ գեղարուեստի մէջ եւ ոչ իսկ լսելի ըլլալու արժանի է: Եթէ իրենց երկրին մէջ գտնուէր գեղեցիկ բան մը իսկըն կը հոչակուէր Հռոմեական կամ Բիւղանդական արդիւնք: Իսկ թէ Հայերը իբրապէս ինքնակաց ժողովուրդ մըն են աղգային ինքնուրոյն տիպով մը, որ ոչ մէկ ուղղութեամբ այնքան մնայուն կերպով ինքզինքը կ'արտայայտէ՝ ինչպէս գեղարուեստի մէջ, այդ մասին քննութիւն կատարելու ոչ պէտք կը զգար: Եւ սակայն ամբողջ Հայկական գեղարուեստը կրնայ հասկցութիւնիայն աղգային նկարագրին, եւ սա՝ Երկրին որպիսութեան, Հայոց ազգագրական խառնութիւնն ու պատմութեան օգնութեամբ: Այս Հարցերն ուղիղ գատելու համար հարկ էր ուսումնասիրել: Զայդ ըսած է Ստրչեգովսկիի: Կա երեւան հանած է հիւսիսային եւ արեւելեան, հարաւային եւ արեւմուեան զանազան աղգեցութիւնները եւ ասով՝ Հայ գեղարուեստը հասկնալու հիմը դրած: Հակառակ միջադետային ասորական, եւ հելեն-բիւղանդական աղգեցութեանց՝ Հայերը ունեին հին, ծագումնվարին Ասիայի պատկանող գեղարուեստ մը, որուն սկզբէն արդէն ենթարկուեցաւ նաև Հայերու եկեղեցական ճարտարապետութիւնը:

Սակայն Հայ արուեստը հասկնալու համար անհրաժեշտ է պայծառ գաղափար ունենալ Հայ ժողովուրդի աղգագրական աղերսի մասին:

Հայերը աղգագրուէն միամնական ժողովուրդ մը չեն: Թրակեան-փրիւգեան Հայերը Հայաստան մտնելով կը խառնուէին անդրէնածին եւ նորամուտ արեւելեան արիւական՝ մարական, պարսիկ ու պարմեւ տարբներու հետ գլխաւորաբար Հայաստանի հիւսիսային կողմ: Արաքսի հոգուն եւ մերձաւոր գաւառներու մէջ

իրանական տարրը վաղուց մեծ դեր կը իրաղարեւ հայ նկարագրին, մշակոյթին ու գեղարուեստին մէջ օրոշիչ ազդակ եղաւ: Աւստի յետոյ ալ տակաւին մեծ մասով իրանական էր հայ աղնուականութիւնը, արքունիքը, եւ մշակոյթ ու գեղարուեստ՝ իրանական ազդեցութեան տակ: Իրանական ծագում ունէր նաեւ քառակուսոյ վրայ գմբեթաշխնքը: Ազգագրական այս աղերսներէն կը մեկնուի, որ ինչու Հայաստանի մէջ արիական գմբեթաշխնքը տիրող էր, եւ ոչ թէ Միջերկրական շրջանի բասիլիկան: Եւ ճիշդ ալ պին գւառուները — Այրարատ ու Տուրուբերան — որոնք ամէնէն աւելի ենթակայ էին իրանական ազգեցութեան, վճռական ձայն ունէին: Հոն կը գտնուէին մայրաքաղաքները՝ Արտաշատ, Արմաւիր ու Դուին, հոն եկեղեցական կենդրունալյոր՝ Էջմիածին: Անոնք էին ամէն տեսակէտէ տուող, հայ էռմիւնը բնորոշող գւառուները եւ անոնք էին միջնորդող կամուրջը գեղարուեստի ուղղութեան մը, որ Հայաստանէն դէպի Եւրոպա յառաջացաւ եւ հոս փառայել ծաղկունքի հասաւ: Հայաստան կը կազմէր սահմանագիծը ինքնակաց գեղարուեստի մը՝ հանդէպ այլազան Միջերկրական արուեստին: Յամոն, ինքնագիտակից հայ ազգայնականութեան շնորհիւ միայն այս սահմանագիծը անխախտ մնաց հակառակ արեւ մտեան եւ հարաւային յառաջևաղացումներու: Թէեւ կային ժամանակներ, երբ օտար տարրը առաւել կամ նուազ տիրող Եթրք կը ստանար, բայց խակոյն կը յաջորդէր ուժգին հակազգեցութիւնը՝ որով Ազգային տարրը խստիւ կը շեշտուէր: Ասով կը մեկնուի շարունակեալ հակադրութիւնը ընդդէմ չելենականութեան, բիւզանդականութեան ու Սասանականութեան: Այս բոլորովին ակներեւ է պին արուեստապատումին համար, որ միաժամանակ պատմագէտ է, եւ միւս կողմանէ այն պատմագէտը, որ նկատի շառնուր գեղարուեստը, չէ կարող հայ հոգին լիով լըմունել: Ազգային դարձած այս հայ գեղարուեստը, որուն ամէնապարզ արտայայտութիւնն է քառակուսոյ վրայ գմբեթ, Հայաստանի սահմաններէն անդին անցաւ եւ իր ամէն կողմը վիստուած վարպետներուն միջոցով միւս արուեստաշրջաններուն վրայ ալ ազդեց:

Հայաստանի մէջ տակաւին կանգուն բազմաթիւ յուշակերտներէն, որոնք կառուցուած են Եթակար, կը տեմնուի, որ հայ արուեստը կը վերաբերի հիւսիսային արուեստաշրջանին, որ հայկական ճարտարապետութիւնը ինքնայա-

տուկ, ազգային դարձած արուեստ մըն է, եւ որ քանի մը վճռական հիմնաձեւեր հիւսիս. իրանական արուեստէն փոխ առած է, առանց բոլորվին արտաքսելու նաեւ ասորական ու յունատական միջագետային տարրներ: Բայց ոչ մէկ կան — միջագետային տարրներ: Բայց ոչ մէկ գէպի մէջ բիւզանդին, ինչպէս ցայժմ կը հաւասառուէր, Հայաստանի նկատմամբ տուող մասն է, այլ ընդհակառակն արեւելքէն, Հայաստանէն կու գայ Արեւմուտքի եւ Կ.Պալայ մէջ արեւմտեան աղեցութիւնը: Հակառակ կատարուած յեղափոխութիւնը արեւմտեան աղեցութիւնը պէտք էր որ պահէր իր ինքնակաց ու սեպհական գրոշմը քանի որ այդպիսի էր նաեւ հայ ժողովուրդի նկարագիրը: Հայը իր գեղարուեստին մէջ դրած է իր ամբողջ ինքնութիւնը, որ անհաւատ թշնամի մարտ միշտ՝ օտար տարրներու: Ինչպէս որ կը մնար միշտ՝ օտար տարրակամար եկեղեցին կ'առաջ Միջագետքի տակառակամար եկեղեցին կ'առաջ նորդէ դէպի սոմանական ոճ, նոյնպէս իրանական կագնէ: Հելենականութիւնը չէ, որ Ազեւելքի գմբեթաշխնք պարզեւեց. մնաւանդ թէ Արեւելքի մէջ կամարաշխնքը ի հնուց ժողովդական էր եւ յունական քովթարաշխնքը իր սահմաններէն արտաքսեց: Հայ գմբեթարի սմենակատարեալ արտայայտութիւնն է չենքը ամենակատարեալ արտայայտութիւնն է Հայ ազգային նկարագրին, որ ի կարգին արշինք է հայ երկրին լընութեան եւ որ չենքերու պարզ փակ զանգուածայնութեան մէջ ի յայտ կու գայ: Ուր որ հարաւային ու արեւմտեան կու տար երբեմն, բայց իրանէն եկած հիմնական միային միշտ անվմաք, աղդային ձեւերը կը մնային միշտ անվմաք, աղդային նկարագրով կը զարդարացին եւ կը պահէրն իրենց գերիշանութիւնը: Չագալներու վրայ հանգչող գմբեթով պարզ քառակուսիէն մէջ ծնունդ կ'առնուր խորշաւոր քառակուսին կը լըստ հիմնաձեւ: Իրանական ճարտարապետութիւնը գմբեթ կը գործածէր միայն փակ որմաքառակուսուոյ վրայ եւ այդ կը բաւեր փարբիկ տներու համար: Խսկ ուր որ մեծագոյն անջրպետներու կարիք կար, շատ մը նման գմբեթասրահներ իրարու կը կցուէին:

եւ կամ գմբեթ ու տակառ զերար կը փոխանակէին: Հայերը իրենց խորշաշնչով գտան եղանակը նաեւ մեծ միջոցներ գմբեթակապելու: Ուստի գմբեթաշնչով բիւզանդիսնի նուերը չէ — հօն Զ. դարուն կը գտնենք գմբեթաշնչը — այլ Հայանտանի:

Ստրչեգովսկի հետազոտութեան ուղիղ ճամբան ցուցուցած է: Սակայն տակաւին ճամբուն պիզզըն ենք: Շատ մը հարցերու լուսաբանութեան համար հարկ է ճանչնալ քրիստոնէութիւնը կանխող ճարտարապետութիւնը հայ հողի վրայ, ինչպէս նաեւ հիւսիս-արեւելեան երանի ճարտարապետութիւնը: Առ այս՝ նախառորձեր անգամ կը պակսին: “Երանի թէ Ստրչեգովսկի կեանքի աշխատութիւնը վերջապէս դժունք ամէն կողմանէ այն ընդունելութիւնը, որուն լիով արժանի է. երանի թէ գեղարուեստագէտ շրջաններ հասկնային, որ Ստրչեգովսկիի մատնանշած ճամբով միայն կարելի է ճշմարտութեան համնիլ: Հայ պատմութեամը զբաղողը ինք զինք երախտապարտ կը զդայ Վիեննայի անխոնջ վաստակաւորին հանդէպ եւ խոր համոզումով կ'ընդգրկէ անոր տեսութիւնները:”

Հ. ՄԱՀԱԿԻ ԿՈԴԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԻՏԱԴՐԻԹԻՒՆՆԵՐ ՍԵՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԸՆԻ

Խօսելով Սայաթ-Նովայի երգերի միակ ձեռագիր մասին, հրատարակիչ Գ. Հախվերդեանն ասում է. “Թու լըուրէն խաղերուց յետոյ գալիս են Հայերէն ասածներն: Սրանք դիփ էլ գրած են վրաց բաւական վարժ նօտրզով: Գրածն դժար կարդալու է. շատ բառերում պահասում են բաղաձայն, երբեմն ձայնաւոր տառերն. կէտագրութիւնն էլ մի հարցնէք,¹

¹ Սայաթ-Նովայ, լուս գցած աշխատասիրութէնով գէտրդայ Ելսկերեան, Մասկեա, ի առջ. Վաղիմբայ Գոտիք, 1852, էջ ԺԴ-ԺԳ:

Այնուհետեւ խօսելով իր հրատարակութեան հանգամանքների մասին, նա ասում է. թէ մտադիր էր ամէն խաղի տակ ցոյց տալ Թիֆլիսի բարբառի “Հասարակ յատկութիւններն”, բայց յետոյ “բովանդակեցի, ասում է. առանձին բացատրութենում՝ լսելով խրատուն սիրելի եւ յարգոյ բարեկամիս՝ գիտնական Ակրտչէ Էմին, որն իմ աւելի սիրու ինքնայօժար վիզ առաւ էս խաղերու Մոսկվա քաղաքում տպելու վրայ տեսչութիւն ունենալու¹:

Նկարագրելով Սայաթ-Նովայի երգերի ձեռագրի վիճակը, հրատարակիչն ասում է. “Դրաւթարնունի 73 քառահարավ թերթ. առաջից միջից ու վերջից պակասում են շատ թերթեր: Շատ բանեցնելուց ու ժամանակից թղթերու ավելացնելու եղուած ու ծխուած են՝ եւ խօսելով այն մասին, թէ ինչ կարգով են երգերն իրար յաջորդում, Գ. Հախվերդեանն ասում է. “Երեք պատուած, գջտած, մաշած թերթերու վրայ գրած են խաղերն ԽԲ, ԽԶ, Գ, Ը, ԼԹ, ԽԶ,² ԽՊՆ գրգի մէջ ԽԶ երգի տակ հրատարակիչն այսպիսի ծածովութիւն է գրել. “Թերթն՝ որոյ վրայ գրած էր էս խաղն՝ պատուած էր եւ շատ տեղ էլ իսկի չէին ջոկում բառերն,³

Այս քաղուածներից հետեւում է որ.

1. Սայաթ-Նովայի երգերի ձեռագրիրը լաւ չէ պահուած, Հայերէն երգերից վեցը գրուած են՝ պատուած, գջտած, մաշած թերթերի վրայ,⁴ (Հայերէն երգերի թիւը 46 է):

2. Հայերէն երգերը գրուած են վրացերէն տառերով եւ շատ բառերում պակասում են ձայնաւոր եւ բաղաձայն գրեր,⁵

3. Գ. Հախվերդեանը չէ որ սրբագրել է իր հրատարակութիւնը, այլ մի ուրիշը — Մկրտիչ Էմին:

4. Ձեռագրի մէջ կիտադրութիւնը չափազանց վատ է եղած. “կէտագրութիւնն էլ մի հարցնէք, ասում է հրատարակիչը:

Այս դիտողութիւնները հաշուի առնելով գալիս ենք այն եղանակացութեան, որ Սայաթ-Նովայի երգերը հրատարակելու համար հրատարակիչը չի գիտակ արտադրութեամբ, այլ ստիպուած է եղել բնագիր կազմելու, նախ՝ գրադարձելով վրացերէն տա-

¹ Կայուն դիրքը, էջ ԺԳ:

² Տես էջ ԺԳ:

³ Տես էջ ԺԳ. Պէտք է կարծել, որ ԽԲից յետոյ և կող ԽԶ տառասիրակ, բանի որ նոյն համարին հանդիպում ենք եւ նախադասութեան վերջում:

⁴ Տես էջ 172: